

Kitâbü'l-İdrâk'ta Geçen "Artmak" Kelimesi Ve "+Mak" Eki İle İşlevi Üzerine

*The Word "Artmak" in Kitâbü'l-İdrâk and Its Function with the Suffix "+mak"*Esra Poyraz^{1*}

¹ Dr., İstanbul/Türkiye, <https://orcid.org/0000-0002-6392-1101>, poyrazesra@hotmail.com
Dr. Istanbul, Türkiye, <https://orcid.org/0000-0002-6392-1101>, poyrazesra@hotmail.com

* Corresponding author

Araştırma Makalesi

Süreç

Geliş Tarihi: 21.10.2023
Kabul Tarihi: 11.03.2024
Yayın Tarihi: 31.03.2024

Benzerlik

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal yazılımı ile taranmıştır.

Değerlendirme

Ön İnceleme: İki hakem (editörler).
İçerik İnceleme: İki dış hakem/Çift taraflı körleme.

Telif Hakkı & Lisans

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Etik Beyan

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. Esra Poyraz

Etik Bildirim

turkisharr@gmail.com

Çıkar Çatışması

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman

Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Yayıncı

Published by Mehmet ŞAHİN Since 2016- Akdeniz University, Faculty of Theology, Antalya, 07058 Turkey.

Atf

Poyraz, E. (2024). Kitâbü'l-İdrâk'ta Geçen "Artmak" Kelimesi Ve "+Mak" Eki İle İşlevi Üzerine. *Turkish Academic Research Review*, 9/1, 33-40, <https://doi.org/10.30622/tarr.1379520>

Öz

*Divanü Lûgat'it-Türk'te Türk boyları arasında sayılan Kıpçaklar, geniş bir coğrafyada hüküm sürmüş, uzun bir süre siyasi varlıklarını sürdürmüşlerdir. Yaklaşık iki yüz yıl Karadeniz'de hüküm süren Kıpçaklar sınırlarını Talas bölgesinden Tuna'ya, Kafkaslarda Kuban bölgesi ile kuzeyde İtil Bulgarlarına kadar genişletmişlerdir. Bu bölge "Deşt-i Kıpçak" olarak anılmaktadır. Kıpçaklar, Altın Orda ve Memlük Devletleri bünyesinde de yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Bu süre zarfında da çok sayıda eser kaleme almışlar; ayrıca Arapça ile Farsçadan çok sayıda yapıtı da tercüme etmişlerdir. Bu dönemin önemli eserlerinden biri de "Türklerin Dilini Anlama Kitabı" anlamına gelen ve tam adı *Kitâbü'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk* olan eserdir. Memlük Kıpçakçası ile yazılan bu eser, iki bölümden oluşan bir gramer kitabıdır. Mısır'da konuşulan Türkçenin teorik gramerini ortaya koyan bu eser, iki bölümden oluşmaktadır. Eserin birinci bölümü, 2200 kelimenin yer aldığı sözlük kısmıdır. İkinci bölüm, Arapçanın nahiv ve tarif kurallarına göre Türkçe dilbilgisinin yazıldığı kısımdır. Türkçe dilbilgisi ve Türkçe kelimelerin de yer aldığı bu eserde geçen "artmak" kelimesi dikkati çekmektedir. Yaptığımız araştırmalarda kelimenin daha önceki dönemlerde "heybe" anlamıyla kullanılmadığı tespit edilmiştir. "Artmak" kelimesi "heybe" anlamıyla ilk olarak Tarihî Kıpçak Türkçesinde karşımıza çıkmaktadır. Daha önceki dönemlerde "heybe" anlamında farklı dönemlerde farklı kelimelerin kullanıldığı belirlenmiştir. Bu kelimeler içerisinde en dikkat çekici olan da "artmak" kelimesi ile yapıca ve anlamca benzerlik gösteren "arçı" kelimesidir. Yaptığımız araştırmada "artmak" kelimesinin etimolojisine bu alandaki yapıtların sadece birkaçında rastlanmıştır. O eserlerde de -genelde- kelimenin etimolojisinin tek bir görüşe dayandırıldığı, farklı açıklamalar yapılmadığı görülmüştür. Bazı etimoloji sözlüklerinde ise kelimenin örnek olarak verildiği ancak onunla ilgili hiçbir açıklama ya da yoruma yer verilmediği belirlenmiştir. Kanaatimizce kelimenin etimolojisi, "sırt" anlamında kullanılan "art" kelimesine eşya ismi yapma işlevi olan "+mAk" eki getirilmesiyle oluştuğu şeklinde olmalıdır. Bu kelimeyle, genelde giyecek ismi yapma işlevi olan "+mAk" ekinin farklı bir işlevi daha tespit edilmektedir. Çünkü bu ek, daha önceki dönemlerde de sadece birkaç kelimedede tespit edilmiş ve tek işlevi ile karşımıza çıkmıştır. Bunun yanı sıra "art" kelimesinin anlamı da bu kelimedede "sırt, boyunun arkası" olmalıdır. Çünkü heybe, hayvanların eyerinin üzerine konularak ya da insanların omuzdan sırta alarak eşya taşımalarına yarayan bir nesnedir. Geniş bir alana yayılan Kıpçakların "artmak" örneğinde olduğu gibi bazı eşyalara farklı isim vermeleri, Türkçenin kelime türetme zenginliğini ortaya koymaktadır. Tarihî Kıpçak Türkçesinde tespit edilen bu kelime, dönemin kelime çeşitliliğini ve ağız farklılığını ortaya koyması bakımından da ilgi çekici bir şekildedir. Çünkü farklı bir eserde kelimenin belki de ağız farklılığı nedeniyle başka bir şekli tespit edilmiştir. Sadece bu dönemde tespit ettiğimiz kelime ilginçtir ki günümüz Kıpçak grubu içerisinde yer alan Karaçay – Malkar ile Kırgız Türkçesinde aynı anlamda ve "artmak" şekliyle varlığını devam ettirmektedir. Bunun yanı sıra Anadolu'nun çeşitli yerlerinde "büyük heybe" anlamıyla "artmak" kelimesinin kullanıldığı da tespit edilmiştir. Kelimeyle ilgili etimolojik yorumun yapılmaması, bizi benzer kullanımlara yöneltmiştir. Geçmiş dönemlerde "heybe" anlamında kullanılan kelimeler ve Eski Türkçede birkaç kelimedede farklı işlevde kullanılan "+mAk" ekinin yola çıkılarak kelimenin etimolojisi yapılmaya çalışılmıştır. Bu çalışma ile etimoloji sözlüklerinde pek yer bulmayan "artmak" kelimesinin etimolojisiyle ilgili görüşümüz sunulacaktır. Ayrıca Eski Türkçede sadece birkaç kelimedede tespit edilen ve giysi isimleri türetme işlevi olan "+mAk" ekinin "artmak" kelimesi aracılığıyla farklı bir işlevde kullanıldığı belirtilecektir.*

Anahtar Kelimeler: Kitâbü'l-İdrâk, Kıpçak Türkleri, Ekin İşlevi, "artmak" Kelimesi, "+mAk" Eki.

Research Article**History**

Received: 21.10.2023

Accepted: 11.03.2024

Date Published: 31.03.2024

Plagiarism Checks

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Peer-Review

Single anonymized-One internal (Editorial Board). Double anonymized-Two external.

Copyright & License

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the **CC BY-NC 4.0**.

Ethical Statement

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. Esra Poyraz

Complaints

turkisharr@gmail.com

Conflicts of Interest

The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support

The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Published

Published by Mehmet ŞAHİN Since 2016-Akdeniz University, Faculty of Theology, Antalya, 07058 Turkey.

Cite as

Poyraz, E. (2024). *The Word "Artmak" in Kitâbü'l-İdrâk and Its Function with the Suffix "+mak"*. *Turkish Academic Research Review*, 9/1, 33-40.

<https://doi.org/10.30622/tarr.1379520>

Abstract

Kipchaks, who are considered among the Turkish tribes in Divanü Lûgat'it-Türk ruled over a wide geography and maintained their political existence for a long time. The Kipchaks, who ruled in the Black Sea for about two centuries, expanded their borders from the Talas region to the Danube, the Kuban region in the Caucasus and the Itil Bulgarians in the north. This region is known as "Desht-i Kipchak". They also continued their lives within the Golden Horde and Mamluk States. They also wrote many works during this period and translated works from Arabic and Persian. One of the important works of this period is the work whose full name is Kitâbü'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk, which means "Book of Understanding the Language of the Turks". This work, written in Mamluk Kipchak, is a grammar book consisting of two parts. This work, which reveals the theoretical grammar of Turkish spoken in Egypt, consists of two parts. The first part of the work is the dictionary part, which includes 2200 words. The second part is the part where Turkish grammar is written according to the rules of Arabic syntax and description. At this work, which also includes Turkish grammar and Turkish words, draws attention "artmak" word. In our research, it was determined that the word was not used in the sense of "saddlebag" in previous periods. The word "artmak" firstly appears in Historical Kipchak Turkish with the meaning of "saddlebag". It has been determined that different words were used in the meaning of "saddle-bag" in different periods in the previous periods. The most striking one among these words is the word "arçı" which is similar in structure and meaning to the word "artmak". In our research, the etymology of the word "artmak" was found in only a few of the works in this field. In those works, it was generally seen that the etymology of the word was based on a single opinion and no different explanations were given. It has been determined that in some etymology dictionaries, the word is given as an example, but no explanation or comment is included about it. In our opinion, the etymology of the word should be that it was formed by adding the suffix "+mAk", which has the function of making a name for things, to the word "art", which is used in the meaning of "back". With this word, a different function of the "+mAk" suffix, which is generally used to name clothes, is detected. Because this suffix was only found in a few words in previous periods and appeared with its only function. Besides, the meaning of the word "art" in this word should be "back, back of the neck". Because a saddlebag is an object that is used to carry things by placing it on the saddles of animals or by carrying things from shoulder to back. The fact that the Kipchaks, who spread over a wide area, gave different names to some objects, such as "artmak", reveals the richness in deriving words. This word, which was identified in the historical Kipchak Turkish, is an interesting form in terms of revealing the word diversity and dialect differences of the period. Because a different form of the word was detected in another work, perhaps due to a difference in dialect. Interestingly, the word we identified only in this period continues to exist with the same meaning in Karachay-Balkar and Kyrgyz Turkish, which are among the Kipchak group today. In addition, it has been determined that the word "artmak", meaning "big saddle-bag", is used in various parts of Anatolia. The fact that no etymological interpretation of the word has been made has led us to similar uses. An attempt has been made to establish the etymology of the word based on the words used in the sense of "saddle-bag" in the past and the "+mAk" suffix used in different functions in a few words in Old Turkish. In this study, we will present our opinion on the etymology of the word "artmak", which does not find much place in etymology dictionaries. In addition, it will be stated that the "+mAk" suffix, which is found in only a few words in Old Turkish and has the function of deriving clothes names, is used in a different function through the word "artmak".

Keywords: Kitâbü'l-İdrâk, Kipchak Turks, Function of Suffix , "artmak" word, "+mAk" suffix,

Giriş

Divanü Lûgat'it-Türk'te Türk boyları arasında sayılan Kıpçak (Atalay, 1986, s. 28) adını, 1909 yılında Moğolistan'da Ramstedt tarafından bulunan Uygur İl İtmiş Bilge Kağan'ın Şine-Ussu (Bayan Çor) Yazıtı'nda görmekteyiz. Yazıtta geçen “*türük kıpçak elig yıl olmuş*” genel kabul görmüştür. Kıpçakların Doğu Köktürklerin kendisi ya da Köktürklerle bir arada olan Türk boylarından biri olduğu belirtilmektedir (Ercilasun, 2004, s. 359).

Yaygın olarak kullanılan isimleri Kıpçak ve Kumandır (Taşağıl, 2013, s. 73)¹. Farklı kaynaklarda başka isimlerle karşımıza çıkmaktadır. Bizanslılar ve Latinler “Kumanos, Kumanoi, Cumanus, Komani”, Ruslar “Polovets”, Almanlar ve başka Batılı milletler “Falken, Falones, Vatani, Valwen, Pallidi”, Ermeniler “Khartes”, Macarlar “Kuri” olarak ifade etmişlerdir (Kafesoğlu, 1997, s. 185). Kıpçaklar tarih kitaplarında “sarı, sarımsı, açık sarı, samansı, renkli gözlü” görünüşe sahip olarak aktarıldıklarından yabancı araştırmacılar tarafından dış görünüşlerine uygun olarak isimlendirmişlerdir (Kafesoğlu, 1997, s. 186; Caferoğlu, 1964, s. 162; Kononov, 2000, s. 518; Yücel, 2002, s. 420; Gömeç, 2013, s. 8; Argunşah ve Yüksekaya 2016, s. 265).

Kıpçak kelimesinin etimolojisi ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. İbn Hurdâdbih'ten beri İslam ve Gürcü kaynaklarında geçen “Kıpçak” adının “öfkeli, birden kızan” anlamına geldiği ve “kıp-ırda+mak” kelimesinin “kıp-” kelimesinden türediği belirtilmektedir (Kafesoğlu, 1997, s. 186). Sarışın oldukları için Türkçe **kub* “falb, bleich” [soluk] kökünden türediği dile getirilir (Kononov, 2000, s. 525). Kıpçakların bir ağaç kavuğundan geldiği ile ilgili destana dayanan halk etimolojisine göre “**kabu-çak* <*kabuk* ~ *kavuk*”, “kovuk, oyuk'un küçültme eki” almasıyla türetilmiştir (Kononov, 2000, s. 525)². *Kutadgu Bilig*'de *kovı* “içi kof ve çürümüş olan” biçiminde açıklandığından Radloff, bu iki kelimenin birbiriyle ilgili olduğunu varsaymıştır (Karamanlıoğlu, 1962, s. 175).

İlk olarak Tobol-İşim ırmakları etrafında tarih sahnesinde görülen Kıpçaklar, eski Çiklerin X. asırdaki devamı olduğu anlaşılan, İrtiş boylarındaki Kimeklerin bir koluydu (Taşağıl, 2013, s. 72; Kafesoğlu, 1997, s. 188). Balkaş'tan İrtiş'e kadar hâkim olan Kıpçaklar, Kumanların gelmesi ile daha da kuvvet kazanmışlar ve Volga üzerinden batıya yönelerek Güney Rusya'ya varmışlardır (Kafesoğlu, 1997, s. 188; Yücel, 2002, s. 420). Yaklaşık iki yüz yıl Karadeniz'de hüküm süren Kıpçaklar sınırlarını Talas bölgesinden Tuna'ya, Kafkaslarda Kuban bölgesi ile kuzeyde İtil Bulgarlarına kadar yaydılar. Bu bölgeye o zamandan beri “Deşt-i Kıpçak” denmektedir (Kafesoğlu, 1998, s. 188; Gökbek, 2000, s. 40; Yücel, 2002, s. 420; Karahan, 2013, s. 42). XIII. yüzyılda Deşt-i Kıpçak'ta Kıpçakların siyasi gücü azaldı ve Moğol ordusu karşısında duramadılar. Kıpçakların bir kısmı Macaristan'a sığınırken bir kısmı da İtil Bulgaryası'na gitti. Moğolların Kıpçak bozkırını istila etmesinden sonra Kıpçakların kuvveti kalmadı. Bazı Kıpçaklar, Moğol İmparatorluğunda önemli görevlerde bulundular (Kafesoğlu, 1998, s. 192-193; Yücel, 2002, s. 421). Savaşçı bir topluluk olarak bilinen Kıpçaklar hayat şartlarının zorlaşması üzerine XIII. yüzyıldan itibaren çocuklarını başka ülkelere göndermeye başladı. Orduda görev alan Kıpçaklar, Memlûk Devleti'nde hâkim unsur oldu (Kafesoğlu, 1997, s. 193; Yücel, 2002, s. 421; Argunşah ve Yüksekaya, 2016, s. 266). Halkın Arapça konuştuğu devlette, yönetimi oluşturan Kıpçaklar Türkçe biliyordu. Halka Türkçe öğretmek amacıyla dilbilgisi kitapları ile sözlükler yazılırken Arapça ve Farsçadan eserler de tercüme edildi.

Tam adı *Kitâbü'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk* olan eser, Memlûk Devleti'nde 1312 yılında Berberi asıllı Arap dilcisi Ebu Hayyân tarafından kaleme alınmış sözlük ve gramer kitabıdır. “Türklerin Dilini Anlama Kitabı”

¹ Kuman ismi Kunların, Kıpçaklarla birleşmesinin ardından görülmeye başlanmış olup Kuman-Kıpçak birliği X. asrın sonunda Kimek, Kıpçak ve kuzey batı Çin'den gelen Kunların (Sarılının) birleşmesiyle oluşmuştur (1012-1013) (Taşağıl, 2013).

² Kıpçak kelimesinin “*Kıpçak* < **kub-aç-ak*” şeklinde etimolojisinin yapılabileceği belirtilmiştir. Bu etimolojiye göre “-aç” küçültme eki, “-ak” ise topluluk eki işlevindedir. Kelime “*kıpçak* < *kıbçak* < **kıb-aç-ak*” şeklinde gelişmiştir (Kononov, 2000).

anlamına gelen bu eser, Memlûk Kıpçakçası ile yazılmıştır. Mısır’da konuşulan Türkçenin teorik gramerini ortaya koyan (Develi, 2002, s.108) bu eser, iki bölümden oluşmaktadır. Eserin birinci bölümü, 2200 kelimenin yer aldığı sözlük kısmıdır. Bu bölümde Arapça alfabetik sırasına göre Türkçe kelimeler Arapça karşılıklarıyla sıralanmış ve isimlerle fiiller karışık olarak verilmiştir. İkinci bölüm, Arapçanın nahiv ve tarif kurallarına göre Türkçe dilbilgisinin yazıldığı kısımdır. Bu kısımda “Türkçenin Arapça ile boy ölçüşecek kadar zengin bir dil” olduğu ortaya konmaya çalışılmıştır (Özyetgin, 2003, s. 37). Ebu Hayyân eserinde daha önceki eserlerden ve Kahire ile çevresinde yaşayan Türklerin söz varlığından faydalanmıştır. Eserin iki nüshası vardır. Beyazıt Yazma Eserler Kütüphanesinde bulunan nüshanın kimin tarafından istinsah edildiği bilinmemektedir. Eserin yazılışından 23 yıl sonra istinsah edilen nüsha, 65 varaktır. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Arapça yazmalar bölümünde bulunan ve 97 varaktan oluşan diğer nüsha, 1402 yılında Lazkiye’de Ahmed El-Şafi’i tarafından istinsah edilmiştir.

“Artmak” Kelimesinin Etimolojisi Üzerine

“Artmak” kelimesine ilk olarak, XII-XIII. yüzyıldan sonra ortaya konan Kıpçak Dönemi’nde ve o döneme ait olan sadece iki eserde rastlamaktayız. Dönemin önemli sözlükleri arasında yer alan *Codex Cumanicus* ve *Kitabü'l-İdrâk*'ta yer verilen kelime, madde başı olarak belirtilmiş olup sadece anlamı verilmiştir; örnek kullanımlarına eserlerde yer verilmemiştir³. Biz çalışmamızda *Kitabü'l-İdrâk* adlı eserdeki kullanımından yola çıkarak kelime ile ilgili görüşlerimizi ortaya koymaya çalışacağız.

Kitabü'l-İdrâk'ın sözlük kısmında yer verilen kelime, “hurcun, 11; Ş. Sul, 8; R.I. 317; Bud. 25”⁴ yani “büyük heybe” olarak açıklanmaktadır (Kİ, 1931, s.6). Kanaatimizce kelimenin etimolojisi “< art+mak+Ø” olarak yapılmalıdır (Poyraz, 2021, s. 188). “+mak” eki, eşya ismi yapma işlevi olan bir yapım ekidir. Sık kullanılsa da Eski Türkçede birkaç kelimedeki giysi isimleri türetiminde kullanılan bir ek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Daha önceki dönemlerde “heybe” anlamında farklı kelimelerin kullanıldığı belirlenmiştir. *Divanü Lugati't-Türk*'te “arçı, bağ, bohtay ~ bohtuy, coğ, yetgek” kelimelerinin kullanıldığı görülmüştür⁵. Caferoğlu'nun *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* adlı eserinde de “boğça, torba, çıkın” anlamlarında “bağca, bağ, bağlıg (Caferoğlu, 1968- s. 30-31)”, “kab” (Caferoğlu, 1968, s. 159), “kapçuk (Caferoğlu, 1968, s. 166)”, “tağar (Caferoğlu, 1968, s. 219)” kelimeleri tespit edilmiştir. Bu kelimeler içerisinde en dikkat çekici olanı *Divanü Lugati't-Türk*'te yer alan “arçı” kelimesidir (DLT, 1986, s. 31).

“arçı” kelimesinin varlığı, “artmak” kelimesinin etimolojisini yaparken -kısmen-dayanak noktamızı da oluşturmuştur. Erdal (1991, s. 106), “+çUk” ekinin işlevi hakkında bilgi verirken sözü edilen kelimeye yer vermiş ve “< *artçı <artçu” olarak görünen kelimenin “at veya kurt gibi hayvanlardan söz edildiğinde ‘arka kısım’” anlamına gelen “art” kelimesine “+çI” ekinin eklenmesiyle türediğini belirtmiştir. Brockelmann (1954, s. 93), “+cI” eki hakkında bilgi verirken “mantelsack” olarak ifade ettiği “arçı” kelimesini örnek olarak vermiş ama kelimenin etimolojisi hakkında yorum yapmamıştır⁶. Clauson (1972, s. 200) “saddle-bag” olarak açıkladığı kelimedeki “ünlü göçüşmesi” olduğunu “artçı” olması muhtemel kelimenin “art” kelimesi ile ilgili olduğunu ifade

³ *Codex Cumanicus*'un ikinci bölümünde yer alan kelime “heybe” anlamıyla verilmiştir (Argunşah ve Güner, 2015, s. 424)..

⁴ “Hurcun” kelimesi Derleme Sözlüğünde “hurç, heybe” olarak açıklanmaktadır (ET: 9.05.2023).

⁵ Bu kelimelerle ilgili açıklamalar şu makalede yer almaktadır: Yıldırım, T, Çifçi, M. (2012). “Divânü Lugâtî't-Türk'te Yer Alan Alet- Eşya Adları”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, S:7/2, s. 1229-1249.

⁶ Sözü edilen eserde yazarın “artmak” kelimesine de “+mAk” ekine de değinmediği belirlenmiştir.

etmiştir⁷. Räsänen (1969, s. 24), madde başı olarak yer verdiği kelimeyi “sattelkissen” olarak tanımlamış ve “art” kelimesinden geldiğini belirtmiştir.

“Artmak” kelimesine etimoloji sözlüklerinin birkaçında rastlanmış, onlarda da genellikle tek bir görüşe dayandırılarak yer verildiği ya da ek veya ilintili bir kelime açıklanırken örnek olarak değinildiği tespit edilmiştir. Örneğin; Räsänen (1969, s. 27) “art” kelimesinin açıklamasını yapıp diğer Türk lehçelerindeki şekillerini belirtirken “quersack” anlamında Kıpçakçada “artmak” kelimesini de göstermiştir. Sevortyan (1974, s. 181) “artmak” kelimesinin “-mak” ekinen türetildiğini belirtip sözü edilen kelimeye “art” kelimesinden türetilenler arasında yer vermektedir. Erdal (1991, s.110), “+mAk” ekinin işlevini açıklarken bu kelimeye de yer verir ve kelimenin “art” kelimesinden türediğini vurgular. Tietze (2002, s. 202) kelimenin etimolojisini Erdal’inkine dayandırır ancak “deverbal bir isim” almış olabileceğini ifade eder. Güner (2016, s. 1551) makalesinde değindiği “artmak” kelimesinin etimolojisini Tietze’nin görüşünü alıntılararak yapmıştır. Gülensoy (2011, s. 81) kelimenin etimolojisini yaparken “ense” anlamındaki “ard” kelimesi ile ilişki kurar.

Bize göre “artmak” kelimesinin “sırt, boyunun arkası” anlamında kullanılan “art”⁸ kelimesiyle bağlantısı vardır. İlk şekli “*hârt” (Tekin, 1995, s. 81) olarak belirtilen kelimenin anlamının başlangıçta “boyunun ensesi”⁹ olduğu belirtilmektedir (Li, 2004, s. 584). “art” kelimesinin daha sonra “herhangi bir şeyin arka kısmı, dağ sırtı, dağ geçiti, bir şeyi, uçları her iki taraftan sarkacak şekilde bir nesnenin üzerine yerleştirilen şey” gibi anlamlar kazandığı çeşitli kaynaklarda ifade edilmektedir (Li, 2004, s. 584; Clauson, 1972, s. 200; Räsänen, 1969, s. 27).

“art” kelimesi “sırt; dağ beli ve sırtı; sarp yer, yokuş; boyun, tepe” olarak açıklanmaktadır (DLT, 1986, s. 37). Clauson, “the nape of the neck”; hence “a mountain pass or col” (like the nape of the neck a depression between two elevations); “the back or hinder part of anything” olarak tanımladığı “art” kelimesinin başlangıçta “ense” (Clauson, 1972, s. 200) olarak kullanıldığını ifade ederken Räsänen “bir şeyi, uçları her iki taraftan sarkacak şekilde bir nesnenin üzerine yerleştirilen şey” olarak açıklamaktadır (Räsänen, 1969, s. 27). Gülensoy, “< *ârt < hart (Tekin)” olarak açıkladığı kelimenin sonunda ötümlüleşme olduğunu belirterek “ard, sırt, arka, dağ sırtı” biçiminde tanımlamasını yapmıştır (Gülensoy, 2011, s. 75). Kanaatimizce hayvanların eyerinin üzerine konularak ya da omuzdan sırtta alınarak eşya taşımaya yarayan bu nesnenin “sırt, boyunun arkası” anlamında gelen “art” kelimesi ile ilintili olması daha akla yatkın gelmektedir. Çünkü heybe, “at, eşek vb. binek hayvanlarının eyeri üzerine geçirilen veya omuzda taşınan, içine öteberi koymaya yarayan” bir nesnedir. Genellikle iki gözü bulunan bu nesne, içerisine bir şeyler koyduğu ve kişinin genellikle büyük bir kısmını sırtında taşıdığı bir eşyadır.

Tarihî Kıpçak Türkçesinde tespit edilen bu kelime, dönemin kelime çeşitliliğini ve ağız farklılığını ortaya koymasından da ilgi çekici bir şekildedir. Geniş bir alana yayılan Kıpçakların “artmak” örneğinde olduğu gibi bazı eşyalara farklı isim vermeleri, Türkçenin kelime türetme zenginliğini ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra kelimelerin farklı telaffuz şekillerinin olması da ağız özelliklerini ortaya koymasından dikkat çekicidir. Bunun bir örneğini de varlığını bu dönemde tespit ettiğimiz “artmak” kelimesinin farklı bir şekliyle

⁷ Sözü edilen eserde yazarın “artmak” kelimesine madde başı olarak ya da “art” kelimesinden söz ederken yer vermediği görülmüştür.

⁸ Ayrıca kanaatimizce DLT (1986, s. 38)’de yer alan “artığ” kelimesi de “sırt” anlamına gelen “art” ile ilişkili olabilir. “Kadın mintanı, göğüslük” anlamına gelen bu kelime, kadınların sırtına geçirdikleri bir giysi olması bakımından “art” ile aralarında bağlantı kurulabilir.

⁹ Ayrıca Gülensoy (2011, s. 80), “ense, arka” anlamındaki “art” kelimesini açıklarken “art+la- ‘enseyi tokatlamak” ifadesini de vermektedir. Sözü edilen eylemde geçen “art” kelimesi, bizzat “sırt, boyunun arkası” olan anlamı delillendirmesi bakımından önemli bir örnektir.

görebilmekteyiz. O dönem eserlerinden biri olan *Durettü'l-Mudiyye*'de “heybe” anlamında “aratma” kelimesinin bulunduğu tespit edilmiştir (Toparlı, 2007, s. 10). Aynı dönemde yazılan bu iki eserde, “heybe” kelimesi aralarında söyleyiş farklılığının olduğu iki farklı kelimeyle kendini göstermektedir.

“+Mak” Ekinin İşlevi

Türkiye Türkçesinde kullanılmayan “+mAK”, daha önceki dönemlerde de sadece birkaç kelime işlevi bulunan bir ek olarak karşımıza çıkmaktadır. Eski Türkçede giysi isimleri türetme işlevi ile kullanıldığı tespit edilmiştir. “Pabuç, ayakkabı” anlamındaki “başmak”, “kuzu derisinden yapılmış kürk” anlamındaki “içmāk”, “göğüs zırhı”nı ifade eden “köküzmak” kelimeleri, “+mAK” eki ile türetilmiş kelimelerdir (Erdal, 1991, s. 110; Tekin, 2003, s. 84).

Bu ekin Tarihî Kıpçak Türkçesinde de kullanıldığı, sözü edilen kelime tespit edilmiştir. “Heybe” anlamındaki “artmak” (Kİ, 1931, s. 6) kelimesinde “+mAK” eki bulunmaktadır ancak işlevi yukarıda sıraladığımız kelimelerden farklıdır. Ek, eşya ismi yapma işlevinde kullanılmıştır.

Günümüzde “Artmak” Kelimesinin Kullanımı

“Artmak” kelimesinin TDK Güncel Türkçe Sözlük'te ağızlarda “büyük heybe” olarak kullanıldığı belirtilmektedir (TDK Güncel Türkçe Sözlük, ET:09.05.2023). Derleme Sözlüğü'nde de kelimenin sözü edilen anlamıyla “Emirdağ -Afyon Karahisar; Oğuz, Acıpayam -Denizli; Kadıçiftliği -İstanbul; Çilehane, Reşadiye -Tokat; Maraş; Bor -Niğde; Çomaklı, Korkuteli, Elmalı -Antalya; Fethiye -Muğla” illerinde yer aldığı tespit edilmiştir (TDK Derleme Sözlüğü, ET:09.05.2023).

Günümüz Kıpçak grubu Türk lehçesinde yer alan Karaçay – Malkar ile Kırgız Türkçesinde “artmak” kelimesi “küçük çuval, heybe” anlamıyla yaşamaktadır (Tavkul, 2000, s.90; Subaşı, 2012, s.19). Altayca – Türkçe Sözlük'te “eyere veya sırtta alınan yol çantası, heybe, torba” anlamında “arcımak” kelimesinin bulunduğu görülmektedir (Naskali ve Duranlı, 1999, s. 27). Yine aynı sözlükte “yük eğeri” anlamında “artaş” (Naskali ve Duranlı, 1999, s. 28) ve “artınçak” (Naskali ve Duranlı, 1999, s. 29) kelimeleri de bulunmaktadır. Bu kelimelerin “artmak” ve “arçı” kelimeleriyle benzerliği de dikkat çekmektedir.

Sonuç

“Heybe” anlamında kullanılan “artmak” kelimesi Tarihî Kıpçak Türkçesinde rastladığımız ve o dönemin iki önemli eserinde tespit ettiğimiz ilgi çekici bir kelimedir. Bu kelimenin daha önceki dönemlerde, bu şekliyle kullanıldığı görülmemiştir. Ancak işin ilginç yönü, kelimenin günümüz Kıpçak grubu içerisinde varlığını devam ettirmiş olmasıdır. Bu sözcüğün, Tarihî Kıpçak Döneminde ve Kıpçak coğrafyasında oluştuğunu varsaymaktayız. Kelimeyle ilgili etimolojik yorumun yapılmamış olması, bizi benzer kullanımlara yöneltmiştir. Geçmiş dönemlerde “heybe” anlamında kullanılan kelimeler ve Eski Türkçede birkaç kelime farklı işlevde kullanılan “+mAk” ekinden yola çıkılarak kelimenin etimolojisi yapılmaya çalışılmıştır. Buna göre hayvanların yük taşınması için kullanılan bir nesne olması nedeniyle kelimenin “sırt” anlamına gelen “art” kelimesiyle ilgisi olmalıdır. Bunun yanı sıra günümüzde kullanılsa da hatta önceki dönemlerde de pek işlek olmamasına rağmen birkaç kelime tespit ettiğimiz ve eşya ismi işlevinde bulunan “+mAk” eki ile kelimenin türetildiği açıktır. Bu çalışma ışığında farklı görüşlerin ortaya çıkması, varsa eksik ya da yanlışların düzeltilmesi de Türkoloji'ye katkı sağlayacaktır.

Kaynakça | References

- Argunşah, M., Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Argunşah, M., Yüksekaya, G. S. (2016). *Karahanlıca Harezmce Kıpçakça Dersleri*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Atalay, B. (1986). *Divanü Lûgat-İt-Türk Tercümesi I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Atalay, B. (1986). *Divanü Lûgat-İt-Türk Dizini*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Brockelmann, C. (1954). *Osttürkische Grammatik der Islamischen Litteratur Sprachen Mittelasiens*, E.J. Brill.
- Caferoğlu, A. (1931). *Kitâbü'l-İdrâk Li Lisâni'l-Etrâk*, İstanbul: Evkâf Matbaası.
- Caferoğlu, A. (1964). *Türk Dili Tarihi I-II*, İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, London: Oxford University Press.
- Develi, H. “Kitâbü'l-İdrâk”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 26, s. 108.
- Ercilasun, A. B. (2004). *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation (I- II)*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Gökbek, A. (2000). *Kıpçak Türkleri*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Gömeç, S. Y. (2013). “Türk Tarihinde Kıpçaklar”, Ankara: Türk Tarihçiliğinde Katkılar, Mustafa Kafalı Armağanı.
- Gülensoy, T. (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- Güner, G. (2016). “Codex Cumanicus Bağlamında Kumanların / Kıpçakların Gündelik Hayatına Dair Söz Varlığı: Eşya Adları”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 5 / 4, s. 1544-1560.
- Kafesoğlu, İ. (1997). *Türk Millî Kültürü*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Karahan, A. (2013). *Dîvânü Lugâti't-Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*, Ankara: TDK Yayınları.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1962). “Kıpçaklar Ve Kıpçak Türkçesi”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, S:12, s. 175-184.
- Kononov, A. (2000). “Kıpçak, Kuman, Kumuk Kavim Adlarının Etimolojisi Üzerine”, *Çev: Mustafa Uğurlu, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S: 10, s. 518-526.
- Naskali, E. G., Duranlı, M. (1999). *Altayca – Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yayınları.
- Özyetgin, M. (2003). “14. Yüzyılda Ünlü Arap Filolog Ebu Hayyân'ın Bilgisi Dahilindeki Türk Dünyası”, *Türkoloji Dergisi*, C.16, S.2.
- Poyraz, Esra (2021). *Tarihî Kıpçak Türkçesinde Yapım Ekleri*, Doktora Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki.
- Sevortyan, E. V. (1974). *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov* (Obşetyurkskiye i Mejtyurkskiye Osnovı na Glasniye). Moskva: İzdatel'stvo.
- Subaşı, Ö. (2012). *Codex Cumanicus ile Kırgız Türkçesinin Söz Varlığı Bakımından Karşılaştırılması*, Yüksek Lisans Tezi, Niğde: Niğde Üniversitesi.
- Taşagıl, A. (2013). *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tavkul, U. (2000). *Karaçay – Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- Tekin, T. (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Ankara: Simurg.
- Tietze, A. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatu (Birinci Cilt: A- E)*, İstanbul: Simurg.
- Toparlı, R., Vural, H., Karaatlı, R. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

- Yıldırım, T, Çiğci, M. (2012). “Divânü Lugâti’t-Türk’te Yer Alan Alet- Eşya Adları”, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, S:7/2, s. 1229-1249.
- Li, Y. (2004). *Türk Dillerinde Sontakalar*, İstanbul: Simurg.
- Yücel, M. U. (2002). “Kıpçaklar”, İslam Ansiklopedisi, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C: 25, s. 420-421.